

ENDÜLÜS'TE HANEFİ MEZHEBİNİN VARLIĞI EXISTENCE OF THE HANAFI SECT IN THE ANDALUSIA

Bekir KARADAĞ*

Öz

Bu makalede Hanefi mezhebinin Malikilerin hâkimiyet alanı olan Endülüs'teki varlığı ele alınmaktadır. Hanefi mezhebinin Endülüs'teki mevcudiyeti hakkında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu hususta olumlu görüşe sahip olan kahir çoğunluk, mezhebin bölgede bulunmakla beraber intişar etmediği fikrindedir. Bunun yanında önemli birkaç âlim, Hanefiliğin bölgede oldukça yaygın olduğunu düşünmektedir. Bu hususta elde ettiğimiz verilere göre Hanefi mezhebinin Endülüs bölgesinde mevcut olmakla beraber siyasi sebepler başta olmak üzere birçok faktörden dolayı fazla yaygınlık kazanmadığı söylenebilir. Bu makale, Hanefi mezhebinin Endülüs gibi uzak bir coğrafya'daki varlığı hakkında bilgi vermesi açısından fıkıh tarihi çalışmalarına katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hanefi Mezhebi, Endülüs, Maliki Mezhebi, Fıkıh tarihi, Siyasi Sebep.

Absract

In this article include the existence of the Hanafi sect in Andalusia, Where the domain of the Malik sect. There are different opinions about the existence of the Hanafi sect in Andalusia. According to the majority of who in positive opinion, despite it's existence region, it hasn't been spreaded out. Besides, a few important scholars think that Hanafism is quite common in the region. According to what we have achieved in this matter, it can be said that Hanafi sect did not prevalent in the Andalusia because of many factors, mainly political reasons. This article will contribute to the study of the history of fiqh in terms of giving information about the existence of the Hanafite sect in a distant geography such as Andalusia.

Keywords: Hanafi Sect, The Andalusia, Maliki Sect, History Of Fiqh, Political Reason.

GİRİŞ

İmam Ebu Hanife'den sonra teşekkül eden Hanefi mezhebi, İslam coğrafyasının hemen her tarafında yayılma imkânı bulmuştur. Hanefi mezhebinin Müslümanlar arasında intişarında birçok etkenin olduğu söylenebilir. Bunların başında kadılık ve resmi mezhep uygulaması gelmektedir. Bunun yanında öğrenci faaliyetleri, mezhep fıkhnun tedvini, kanun koyma ihtiyacı, toplumsal yöneliş ve yatkınlıklar, mezhebin ilim merkezinde doğup iletişim imkânlarını kullanması gibi faktörler vurgulanmaktadır.¹ Hanefi mezhebi, söz konusu sebeplerden dolayı İslam dünyasında en çok yayılan mezheplerden biri olmuştur. Fıkıh tarihi eserlerinde mezhebin yayıldığı yerler arasında Irak, Mısır, Suriye, Mâverâünnehir, Çin, Hindistan ve Balkan bölgelerinin olduğu belirtilmektedir.² Buna karşın Hanefi mezhebinin Kuzey Afrika, Endülüs ve Sicilya'da yayılması ile ilgili malumat oldukça sınırlıdır.³ Fakat özellikle Mâlikî kaynakları ve bölge tarihi ile ilgili eserler dikkatli bir şekilde incelendiğinde ilk dönemlerden itibaren Hanefiliğin Endülüs, Kuzey Afrika ve Sicilya gibi bölgelerde de bulunduğu dair bazı verilerin olduğu görülmektedir. Dahası bu bölgelerde değerli Hanefi fakihlerin yetiştiği anlaşılmaktadır. Biz bu çalışmada Hanefi mezhebinin ifade ettiğimiz üç bölgeden biri olan Endülüs bölgesindeki varlığını ele almaya çalışacağız.

1. Endülüs'te Fıkıh Mezhepleri ve Hanefilik

Kökeni hakkında bir konsensüs sağlanamayan Endülüs kelimesi, ilk dönemlerde Müslümanlar tarafından bu günkü İspanya'nın bulunduğu İberya veya Prene yarımadası için kullanılmıştır. Ancak zamanla Müslümanların hâkimiyet alanının daralmasına bağlı olarak Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği'nin idaresindeki bölgenin ismi olmuştur.⁴

Abbâsiler (132-656/750-1258) tarafından yıkılan Emevîler devleti (41-132/661-750) idarecileri olan Ümeyye oğulları, Suriye'den Endülüs'e gidip bölgeyi yönetmeye başlamışlardır. Emevîlerle birlikte

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

¹ Bk. Bardakoğlu, Ali (1997). "Hanefi Mezhebi", *DİA*, İstanbul: TDV Yay, XVI, 2; HALLÂF, Abdulvahhab (Ty). *Hulâsatu Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*, , Kuveyt: Dâru'l-Kalem, s. 87; BAKKAL, Ali (2002). *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, İstanbul: Rağbet Yay, s. 72-77.

² Bk. Özel, Ahmet (2013). *Hanefi Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s.16.

³ Bk. Hallâf, *Târîhi't-Teşrî'*, s. 87; Karaman, Hayrettin (2007). *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yay., s. 230; ÖZEL, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, s.16.

⁴ Bk. El-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, I, 262; SEYBOLD, C.F. (Ty). "Endülüs", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, IV, 270-273; ÖZDEMİR, Mehmet (1995). "Endülüs", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., XI, 211.

Endülüs'e giden ordu komutanlarının büyük çoğunluğu Suriye bölgesinden olduğu için orada hâkim olan Evzâî mezhebini beraberinde götürmüşlerdir. Böylece Evzâî mezhebi, Suriye'den giden görevliler vasıtasıyla Endülüs'e hâkim olmaya başlamıştır. Evzâî mezhebini ilk olarak Endülüs'e getiren kişi olan ve aynı zamanda Evzâî'nin talebelerinden Sa'sa'a b. Selâm el-Endülüsî (ö. 192/807-808), Abdurrahman b. Muaviye (ö. 172/788) döneminde Endülüs'te fetva makamına getirilmiştir. Yanı sıra Kurtuba'da hatip olarak atanmış ve bu görevlerde kırk yılı aşkın bir süre hizmet etmiştir.⁵ Mâlikî mezhebinin Endülüs'e tam anlamıyla hâkim olduğu h. 230 yılına kadar Evzâî mezhebinin buradaki varlığı devam etmiştir.⁶ Evzâî mezhebinin dışında Endülüs'e gelen bir başka mezheb de Şâfiî mezhebi olmuştur.⁷ Endülüs Emevîlerinin ilk dönemlerinde yaygın olarak Evzâî mezhebi, sonraki dönemlerde az da olsa Zahiri ve Şâfiî mezhepleri görülmesine rağmen Mâlikî mezhebi, Endülüs tarihi boyunca hâkim mezhep olmayı başarmıştır.⁸ Hanefî mezhebinin Endülüs'teki mevcudiyeti konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Hanefî mezhebinin Endülüs'teki varlığını kabul eden birinci görüşe sahip alimler, mezhebin buradaki yoğunluğu ve yaygınlığı hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Hanefî mezhebinin Endülüs'teki mevcudiyetine dair bilgi veren ilk müelliflerden biri Makdisî (ö. 380/990-91 civarı)dir. Ona göre Hanefî mezhebi, Endülüs'te hicri üçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar gelişme göstermiştir. Üstelik Makdisî, bu dönemde Hanefî mezhebinin en az Mâlikîlik kadar yaygın olduğunu düşünmektedir. Buna göre Makdisî, Mağriblilere Hanefî mezhebinin Endülüs'te neden yayılmadığını sormuş, onlar da Hanefî mezhebinin Endülüs'te Mağrip'ten daha az olmadığı şeklinde karşılık vermişlerdir.⁹

Makdisî, Hanefî mezhebinin burada varlığıyla alakalı bir olay nakleder. Anlattığına göre günün birinde sultanın huzurunda iki gurup (Hanefî ve Mâlikîler) münazara yapmışlardır. Dönemin Sultanı, aralarındaki münakaşanın uzadığını görünce:

-Ebu Hanife nerelidir? diye sormuş.

-Küfelidir, demişler.

-Peki İmam Mâlik nerelidir, diye sormuş.

-Medinelidir, diye cevap vermişler. Bunun üzerine Sultan, "hicret yurdu olan Medine'nin imamı bize kâfidir", demiş ve Ebu Hanife taraftarlarını dışarı çıkarmıştır. Ardından "İşlerimde iki mezhep olmasını sevmem", demiştir. Makdisî, bu olayı aktardıktan sonra, bunu Endülüs'ün birçok meşayihinden duyduğunu da belirtir.¹⁰

Hanefî mezhebinin Endülüs'teki varlığını kabul eden ilim adamlarından biri de Mâlikî alimlerden Kadı İyâz (ö. 544/1149)dır. Fakat Kadı İyâz, Makdisî'den farklı olarak Hanefîliğin bu bölgede gelişmediği kanaatindedir. Ona göre Endülüs'e Hanefî mezhebi, birkaç garip ve seyyah ile gelmesine rağmen bunlar, mezhebi yayma imkânı bulamamışlardır. Bunların vefat etmelerinden sonra Hanefî mezhebi kaybolup gitmiştir. Onlardan sonra Hanefî mezhebini benimseyenler ise kendi içlerinde yaşamışlar ve mezhebi halk arasında yaymamışlardır.¹¹

Mâlikî alimlerden İbn Ferhûn (ö.799/1397), Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika'da yayılışına değinirken Hanefîliğin eskiden beri Endülüs adası ve Fas'ta bulunduğunu ifade eder.¹²

Muhammed Ebu Zehra, Hanefî mezhebinin Endülüs'te de intişar ettiğini fakat Endülüs'te uzun süre kalamadığını belirtir.¹³

⁵ Humeydi Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah Mayurkî Ezdî (1966). *Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vülâti'l-Endülüs*, Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye, s. 244; Ez-Zehbi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (1413/1993). *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, XI, 190. Evzâî mezhebine mensup diğer kadılar için bk. Humeydi, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 414.

⁶ Evzâî mezhebinden Mâlikî mezhebine intikal eden bazı âlimler için bk. İBN HAYYÂN, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî (1390). *Muktebis fi Ahbâri Beledi'l-Endelüs*, Thk. Muhammed Ali Mekkî, Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, s. 217; EL-HALEF, Sâlim b. Abdullah (1424/2003). *Nazmu'l-Hükmi'l-Emeviyyîn ve Rusûmuhum fi'l-Endülüs*, Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyyeti'l-Medineti'l-Münevvere, II, 818-819.

⁷ Bk. Halid Mesud, Muhammed (2009), Çev: Muhammed Tayyib Kılıç, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", *İstem*, 14,403-433, s. 405-406.

⁸ Bk. Kadı İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî (1965-1983), *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik*, Mağrib: Matbaatü Fedâle el-Muhammediye, I, 27; Halid Mesud, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi", s. 404.

⁹ El-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (1411/1991). *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire: Mektebetu Medbûli, s. 237.

¹⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 237; Ayrıca bk. Teymur Paşa, Ahmed (1990/1411). *Nazratun Târîhiyyetun fi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, s. 53; Ebu Zehra, Muhammed (2005). *Ebu Hanife*, Çev. Osman Keskioglu, Ankara: DİB Yay, s. 484.

¹¹ Kadı İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, I, 27; Halid Mesud, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi", s. 406.

¹² İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed, (Ty). *ed-Dibâcü'l-Müzehb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâ'i'l-Mezheh*, Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Kahire: Dâru't-Turâs, s. 62-63.

Çağdaş araştırmacılar Hentâti, Endülüs'te Hanefilerin varlığını kabul etmekle beraber sayı bakımından fazla olmadıklarını düşünmektedir. Hentâti, Hanefilerin Evzâilere göre sayıca az olduğunu belirttiikten sonra bunun sebebinin tarihi vakiya atıfta bulunarak izah etmektedir. Ona göre Evzâi mezhebi Şam'dan neşet ettiği için Şamlı Emevîlerin mezhebi olmuştur. Hanefî mezhebi ise Iraktan neşet etmiş ve Emevîlerin düşmanı olan Abbasîler tarafından benimsenmiştir.¹⁴

Hanefî mezhebinin bu bölgeye bulunmadığını ileri süren farklı bir görüş bulunmaktadır. Bu görüşü savunan, müsteşrik Lévî Provençal'dır. Provençal, Hanefî mezhebinin Endülüs'e (İber yarımadası) hiç gelmediğini ısrarlı bir şekilde iddia etmektedir.¹⁵

Endülüs tarihini ele alan eserler ile Mâlikî ve Hanefî tabakât kitapları üzerinde yaptığımız incelemeye dayanarak birinci görüşün daha isabetli olduğu söylenebilir. Zira isimlerini zikredeceğimiz alimlerin varlığı, bu bölgede Hanefîliğin bulunduğu dair en bariz delildir.

2. Endülüs'teki Önemli Hanefî Fakihler

Endülüs'te bulunan Hanefî fakihlerden bazılarını zikretmeden önce bu âlimlerin tespiti ile ilgili bir kaç anahtar kavramı belirtmemiz gerekir. İlk dönemlerde mezhepler tam teşekkül etmediği için Hanefî âlimler, Mâlikî tabakât ve Endülüs tarihi ile ilgili ilk kaynaklarda genelde "İrâkiyyûn" ve "Kûfiyyûn" veya bunların başına "ehl"¹⁶ ifadesi getirilerek belirtilmiştir. Sonraki eserlerde ise bunlara ilaveten "Hanefî" veyahut "Hanefî/Hanefiyyu'l-mezheb" gibi ifadeler kullanılmıştır.¹⁷ Ayrıca Mâlikîler ile Hanefîler arasında özellikle nebizin¹⁸ hükmü ile ilgili tartışmalar yapılmış, bununla ilgili bazı eserler yazılmıştır. Nebiz için Hanefî fakihler sarhoş olmakla itham edilmiş ve ayıplanmışlardır.¹⁹ Bu açıdan nebizin hükmü ile ilgili tartışmalarda taraf olan veya nebiz içmeden dolayı tenkit edilen alimlerin mevcudiyeti de bölgedeki Hanefîleri tespit etmek bakımından önem arz etmektedir.

Zeyd b. Beşîr (?), bölgedeki önemli Hanefî fakihlerden biridir. Mâlikî tabakât eserlerinde Zeyd b. Beşîr el-Endülüsi'nin Kûfîlilerin mezhebinde fakih olduğu ifade edilmektedir. Önde gelen Hanefî fakihlerinden Ebu Cafer et-Tahâvî, faziletlerinden bahsederek ona övgüde bulunmuştur.²⁰ Hanefî tabakât müellifi Kureşî ve et-Temîmî, Zeyd b. Beşîr'in ismine yer vermekte ve onu Hanefî fakihleri arasında zikretmektedirler.²¹ Önemli bir alim olan Zeyd b. Beşîr'in kıymeti, dönemin önde gelen Hanefî fakihlerinden ve Mağrib kadısı Süleyman b. İmrân'ın ondan rivayette bulunması²² ile anlaşılabilir. Bu bilgi, aynı zamanda Süleyman b. İmrân'ın²³ da Endülüs ile irtibatının olduğunu göstermektedir.

İbn Yunus, A'şâ diye bilinen el-Mu'âfirî'den (ö. 221/835-36) bahsederken onun Kurtuba ehlinin olduğunu ve İmam Mâlik'in vefat ettiği yıl (179/795) yolculuğa çıktığını belirtir. İbn Yunus'a göre, Mu'âfirî, Veki' b. Cerrâh ve Süfyân b. Uyeyne başta olmak üzere bazı hocalardan ders almıştır. İbn Yunus, Mu'âfirî'nin Irak ehlinin mezhebine göre nebiz içtiğini çünkü onun ilminin Iraktan olduğunu söyler. İbn Yunus'un hakkındaki övücü sözlerinden Mu'âfirî'nin önemli bir alim olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

¹³ Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, s. 484.

¹⁴ El-Hentâti, Necmeddin (2004). *el-Mezhebu'l-Mâlikî bi'l-Garbi'l-İslâmî*, Tunus: Tibrû'z-Zamân, s. 114.

¹⁵ Halid Mesud, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi", s. 406.

¹⁶ Bk. Et-Tâlibî, Muhammed (2017). *es-Sirâ'u'l-Lâhûtî fi'l-Kayrevân Eyyâmeh'l-Ağâlîbe (800-900/184-296)*, Tunus: Sûtîmîdyâ, s. 20.

¹⁷ Bk. İbn Beşkûvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik (1374/1955). *Es-Silatu fi Târîhi Eimmeti'l-Endülüs*, Yy: Mektebetü'l-Hancı, s. 338, 418.

¹⁸ Nebiz: İçine hurma, kuru üzüm vb atılıp bekletilen ve henüz sarhoşluk derecesine ulaşmamış içecektir. Sarhoşluk verici bir hal aldığı anda ise "hamr" adını alır. Hanefîlere göre ise "hamr" kaynatılmamış çiğ halde bulunan ve zamanla ekşiyerek köpük atan ve sarhoşluk verici bir hal alan üzüm suyudur. Diğerleri ise nebiz kapsamındadır. Erdoğan, Mehmet (2005). *Fıkıh Ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 448.

¹⁹ Bk. Tâlibî, *es-Sirâ'u'l-Lâhûtî*, s. 21-23.

²⁰ İbn Yunus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdila'la (1421). *Târîhu İbn Yunus*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, II, 88; İbnü'l-Faradî, Abdullah b. Muhammed (1408/1988). *Târîhu Ulemâi Endülüs*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, I, 185.

²¹ El-Kureşî, Abdulkadir (Ty). *el-Cevâhiru'l-Mudiyeye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Karatşi: Mîr Muhammed Kütübhanê, I, 246; ET-TEMİMÎ, Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzî (1390/1970). *Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcîmi'l-Hanefiyye*, Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru'r-Rifâ'i, III, 269. İbn Kutluboğa Zeyd b. Beşîr'i Kütüb-i Sitte'de bulunmayan sika raviler arasında sayar. Bk. İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddin Kasım b. Abdullâh (1432/2011). *es-Sikât mimmen Lem Yaka'fi'l-Kütübî's-Sitteti*, Thk. Şadî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân, San'a: Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve Tahkiki't-Turâs, I, 185; IV, 372.

²² İbn Yunus, *Târîhu'l-Ulema*, I, 185.

²³ Ebu'l-Arab, Süleyman b. İmrân için bk. Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî (Ty). *Tabakât-ı Ulemâi İfrîkiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitâb, s. 80-81; Kadî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, IV, 56.

²⁴ El-Ezdi, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yunus (1408/1988). *Târîhu'l-Ulemâi ve'r-Ruwâti li'l-İlmi bi'l-Endülüs*, Thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, II, 7; İBNU'L-FARADÎ, *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs*, II, 7; EL-MAKKARRÎ, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (1388/1968). *Nefhü't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratîb ve Zikru Vezîrihâ Lisâni'd-Dîn İbni'l-Hatîb*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, II, 62.

İbnu'l-Faradî, h. 290'dan sonra vefat eden Kurtubalı *Ahmed b. İbrahim b. Ferve el-Lahmî el-Faradî* den bahsederken onun Kurtuba ehlinden olduğunu ve Irak'a gidip çeşitli hocalardan ders aldığını ifade eder. Ardından Lahmî'nin gafil olup Iraklıların mezhebine göre sert nebiz içmeyi kabul ettiğini söyler.²⁵

Endülüs'teki Hanefilerden olduğunu düşündüğümüz âlimlerden biri de *Muhammed b. Süleyman el-Mu'âfirî*'dir. Zaragoza'da doğan alim h. 295 yılında yine burada vefat etmiştir. Doğup büyüdüğü yerlerde bir çok hocadan eğitim almış olan bu alim, daha sonra Sahnûn'dan da ders almıştır. İbnu'l-Faradî, onun Irak'a gittiği yönünde bir görüşün olduğunu söylemiştir. Bulduğu yerin müftüsü olan Muhammed b. Süleyman'a başka yerlerden seyahatlerin yapıldığı belirtilmektedir. Vaşka kadılığı yapan bu alim için İbnu'l-Faradî, "*İçme konusunda (nebiz) Iraklıların görüşünü benimsemişti*" demektedir.²⁶

Bölgedeki önemli Hanefî fakihlerden biri *Suheyb b. Menî*'dir. Endülüs tarihçilerinden Humeydî h. 318'de vefat eden Kurtubalı ve bir dönem Kurtuba kadılığı da yapmış Suheyb b. Menî'den bahsederken onun nebiz içtiğini ve Iraklıların mezhebine göre amel ettiğini belirtir. Humeydî'nin anlattığına göre Suheyb, yüzüğüne "*Ey bütün gaybları bilen, Suheyb'e yardım et*" diye naksettirmiştir. Suheyb, Emevîlerin büyüklerinden Hacib Musa b. Cedîr'in yanında iken nebiz içtiği esnada kendinden geçmiştir. Hacib de onun yüzüğünü çıkartmış ve onun yazdığı beytin altına "*Onun ayıplarını ört! Çünkü onda bütün ayıplar var*" naksettirmiştir. Suheyb, durumun farkına varıncaya kadar bu yüzükle mühür basmıştır.²⁷

Endülüs tarihçilerinden Dabbî, h. 333 yılında Endülüs'te vefat eden Kurtubalı olup da Hanefî nisbesiyle anılan bir alimden bahseder. Hakkında fazla bir bilgi vermeyen Dabbî, onun Bakî b. Mahled ve diğerlerinden rivayette bulunduğunu söyler.²⁸

Kayrevan'ın önemli fakihlerinden biri olan *Abdullah İbn Ferrûh*'un h. 115 yılında Endülüs'te doğduğu bilinmektedir.²⁹ Yine önemli Hanefî fakihlerinden *Ma'mer b. Mansûr*'un babası Mansûr'un Endülüs İşbiliyye'de bazı Endülüslülerin kölesi olduğu ifade edilmektedir.³⁰

Mâlikî ve Hanefî tabakât eserlerinde Hanefî olduğu veyahut en azından Hanefîlerin kimi görüşlerini benimseyen bazı âlimlerin olduğu anlaşılan bu isimlerin dışında Hanefî veyahut Mâlikî olduğu hususunda ihtilaf olan kimi isimlerin de olduğu görülmektedir. Örneğin H. 313 yılında vefat eden *Muhammed b. Ahmed Ebu Abdullah el-Kurtubî/el-Merîfî*, bunlardan biridir. Bu alimin Hanefî olduğunu düşünen Hanefî tabakât müelliflerinden Kureşî, onun Ebu Hanife'nin reyini ezberlemiş olduğunu belirtir. Kureşî, Muhammed b. Ahmed'in *el-Ahkâm ve Mâ Yecibu ala'l-Hukkâmi İlmuhu* adında bir eser telif ettiğini ifade eder.³¹ Buna karşın Mâlikî tabakât eserlerinde bu âlimin Endülüs'ün dördüncü tabaka Mâlikî fakihlerinden olduğu ifade edilmektedir.³² Tabakatçılar arasındaki farklı görüşlerin olması, bölgedeki Hanefî fakihlerin tespit edilmesi hususunda sağlıklı bilgi edinmeyi güçleştirmektedir. Kureşî'nin yanılması ihtimali, bölgedeki Hanefîler hakkında yeterli ve sağlıklı bir bilginin olmadığını göstermektedir. Mâlikî alimlerin yanılması durumunda ise Mâlikî mezhebinin dominant olduğu bölgede bir çok Hanefî alimin Mâlikî sayılmış olma ihtimalini doğurmaktadır.

Netice itibariyle tarihi kaynaklardan elde edilen verilerden yola çıkarak Hanefî mezhebinin Endülüs'te mevcut olduğu ve insanlar arasında bilindiği söylenebilir. Buna karşın mezhebin bölgede pek yaygın olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Zira İfrîkiyye ve Mağrîb bölgelerindeki Hanefî fakihler ile kıyaslandığında adından söz ettiren âlimlerin fazla olmadığı, ismini zikrettiğimiz âlimlerin ise -özellikle bölgedeki Mâlikî fakihlere göre- sınırlı sayıda oldukları görülmektedir. Bu durum, Hanefî mezhebinin bölgede güçlü olmadığını göstermektedir.

3. Hanefî Mezhebinin Endülüs'e Gelişi

Bu hususta cevaplanması gereken başka bir soru da bölgenin Hanefî mezhebi ile nasıl tanıştığıdır. Hanefîliğin Endülüs gölgesinde en az Mâlikîlik kadar yaygın olduğunu belirten Makdisî, mezhebin kimler

²⁵ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs*, I, 33,34.

²⁶ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs*, II, 23.

²⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebes*, s. 245. Ayrıca bk. DABBÎ, Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Umeyre Ebu Cafer (1967). *Buğyetü'l-Mültebis fi Târîhi Ricâli Ehlî'l-Endülüs*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, s. 325.

²⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-Mültebis*, s. 184.

²⁹ Bk. Ebu'l-Arab, *Tabakât*, s.34; KÂDÎ İYÂZ, *Tertîbu'l-Medârik*, III, 102; ZEHEBÎ, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 214.

³⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, s. 112. Hanefî olduğu ileri sürülen başka isimler için bk. Bus'ad, et-Tayyib (Ty), "el-Mezhebu'l-Hanefî (2-4/8-10)", *Câmiatu'l-Buleyde- Ali Lûnîsî*, <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/21360>.

³¹ Kureşî, *Cevâhir*, II, 30

³² Sa'd, Kasım Ali (1423/2002). *Cemheretu Terâcim-i'l-Fukahâi'l-Mâlikîyye*, Dabî: Dâru'l-Buhûsi lî'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, II, 1024. Zehebî, aynı isme iki farklı yerde değinmektedir. Bir yerde onun İmam Mâlik'in mezhebinde fakih olduğunu başka bir yerde ise onun fakih ve rey hafızı olduğunu belirtir. Bk. ZEHEBÎ, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 278, 463.

tarafından ve nasıl bölgeye geldiği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.³³ Kadı İyaz'ın ifadelerinden bu hususta iki temel tezin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisine göre Hanefilik bölgeye seyyahlar ve özel elçiler vasıtasıyla gitmiştir. İkincisi görüşe göre ise İfrıkiye'ye gelen Hanefilerin buradan Endülüs'e geçmesi sayesinde Hanefî mezhebi bölgeye gitmiştir.³⁴

Her iki görüşü destekleyecek argümanların olduğu inkâr edilemez. Kimi eserlerde Endülüs'e gelmiş bazı tüccar veya seyyah Hanefî fakihden bahsedilmektedir. Örneğin İbn Beşkûvâl, bölgedeki gariplerden bahsederken lakabı Ebu Ömer olan *Abdurrahman b. Muhammed b. Halid b. Mücahid er-Rakkî* isimli birisinin h. 423 yılında Endülüs'e geldiğini belirtir. İbn Beşkûvâl onun Hanefî mezhebine mensup biri olduğunu, Irak şeyhlerinden ve mezhebinin âlimlerinden birçok rivayet almış olduğunu belirtir.³⁵ Aynı müellif, künyesi Ebu Musa olan *İsa b. Muhammed b. Harun Attâb en-Neseî el-Üstâz* diye birisinden bahsetmektedir. Bu şahsın h. 422 yılında babası ile beraber tüccar olarak İsbiliyye'ye geldiğini söylemektedir. İbn Beşkûvâl, eğitim hayatına kısaca değindikten sonra onun Hanefî mezhebine mensup olduğunu belirtmektedir. Müellife göre Ebu Musa; cerh ve ta'dil, alimlerin haberlerinde uzman ve rivayet ettiği şeylerde sika biridir.³⁶ Fakat vefat tarihleri dikkate alındığında bu âlimlerin Kadı İyâz'dan sonra yaşamış oldukları anlaşılmaktadır. Buna göre bu Kadı İyâz'dan önce veyahut en azından kendisi hayatta iken bazı Hanefî fakihlerin gelmiş olması gerekir.

İkinci görüşü destekleyecek argüman ise coğrafik şartlardır. Endülüs bölgesinde bulunan insanlar hacca gitmek için Kuzey Afrika'dan geçmek durumundaydılar.³⁷ Bu dönemde Kuzey Afrika'da Hanefî mezhebini destekleyen Ağlebîler hakim durumdaydı. Bundan dolayı hac yolculuğu için söz konusu bölgeye uğramak zorunda kalan insanların burada etkin olan Hanefî mezhebinden etkilenmesi oldukça makul karşılanmalıdır. Nitekim Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrika ve çevresine yayılmasının sebeplerini zikreden ilim adamları, bunlardan bir tanesinin de söz konusu bölgelerin hac yolları üzerinde olduğunu ileri sürerler.³⁸

İkinci görüşe ağırlık verdiği anlaşılan Selâvî, Hanefî mezhebinin İfrıkiyye'de etkili bir şekilde ortaya çıktığını belirterek Hanefiliğin eskiden beri Mağrib ötesi, Fas ve Endülüs'e yayıldığını ileri sürer.³⁹ Öte yandan bu bölgelerden Endülüs'e giden bazı Hanefî fakihlerden bahsedilmektedir. Örneğin, h. 296 yılında vefat eden *Ahmed b. Süleyman* Endülüs'e giden Kayrevan asıllı Hanefî fakihlerden biridir.⁴⁰

4. Hanefî Mezhebinin Endülüs'te Yayınlık Kazanmamasının Sebepleri

Devletin izlediği politikanın mezheplerin yayılması üzerinde etkisi vardır. Bu açıdan devlet, hukuk birliğinden dolayı bazen tek mezhebin uygulanmasını isteyebilir. Nitekim bu politikanın bazı makul gerekçeleri olabilir. Çünkü ülkenin her tarafında farklı hukuk ekollerinin uygulanması, yargıda kaosu meydana gelmesine sebep olabilir. Devlet, bunun önüne geçmek için bir mezhebi resmi mezhep olarak kabul etme yoluna gidebilir.⁴¹ Bu bakımdan ilk asırlardan beri hukuk/kanun birliği fikri, devlet adamları tarafından önemsenen bir konu olmuştur. Nitekim İbnu'l-Mukaffa, yazdığı bir risalede bu probleme dikkat çekmiştir. İbnu'l-Mukaffa, dönemin Abbâsî sultanı olan Ebu Cafer el-Mansur'a devletin değişik şehirlerinde yargıdaki farklılığın önüne geçilmesini ve verilecek yargı kararlarının tek bir kanuna bağlanmasını tavsiye etmiştir.⁴² Sultan Ebu Cafer el-Mansur, insanları tek bir kanun etrafında toplamak ve bu kanunun Medine'de geçerli olan fıkıh ve rivayet anlayışına dayandırmak için İmam Mâlik'ten bir eser yazmasını istemiştir. Bunun üzerine İmam Mâlik de *Muvatta* adlı eserini telif etmeye başlamış; fakat Ebu Cafer döneminde eserini bitirmeye muvaffak olamamıştır. Eser, Halife Mehdi döneminde bitmesine rağmen devletin tek ve geçerli kanunu haline gelmemiştir. Sonraki halife Harun Reşid döneminde kitabın kanun haline gelmesi ve

³³ Bk. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 237.

³⁴ Kadı İyâz, *Tertîbu'l-Medârikü'l-Medârik*, I, 27; HALİD MESUD, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi", s. 406.

³⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, s. 338.

³⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, s. 417.

³⁷ Kapanşahin, Muhittin (2013). *Ağlebîler: 800-900*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, s.308.

³⁸ Nitekim Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrika'da yayılmasını sağlayan sebeplerden biri de mezhep merkezinin hac yolu üzerinde bulunmasıdır. Bk. Es-Sâmerrâî, Halil İbrahim, Abdulvâhid Zunûn Taha, Nâtik Sâlih Maslûb (2000). *Târîhu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endülüs*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd'l-Müttehîde, s. 112; Bakkal, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, s. 119.

³⁹ Es-Selâvî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad (Ty). *el-İstiksâ li-Ahbâri'd-Düveli'l-Magribi'l-Aksâ*, Thk. Cafer en-Nâsırî-Muhammed en-Nâsırî, Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, I, 193.

⁴⁰ İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs*, I, 74.

⁴¹ Benzer bir görüş için bk. Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab*, s.113. Devletin resmi mezhep uygulamasıyla ilgili bazı fıkhi değerlendirmeler için bk. Eşit, Yusuf (2015). *İslam Kanun Hukukunda Devlet Birey ilişkisi (Şâfiî Mezhebi Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.139-145.

⁴² Bk. Ebu Zehra, Muhammed (1993). *İslamda Siyasi, İtikadî ve Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Birim Yay, s. 419; BAKKAL, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, s. 67-68.

herkesin öğrenmesi için bir nüshasının Kâbe'ye asılması emredilmiş; fakat İmam Mâlik, buna rıza göstermemiştir. Böylelikle *Muvatta'*nın devletin kanun kitabı olmasından vazgeçilmiştir.⁴³

Başka mezhepler için de benzer örneklerle şahit olunmuştur. Örneğin Harun Reşid döneminde Ebu Hanife'nin önde gelen öğrencilerinden İmam Ebu Yusuf, baş kadılığa getirilmiştir. İmam Ebu Yusuf, baş kadılığa getirilince onun işaretiyle ülkenin her tarafına (Irak, Horasan, Şam ve Mısır) İmam Ebu Hanife'nin öğrencileri kadılık için tercih edilmeye başlanmıştır. Böylelikle Hanefî mezhebi müntesibi olmadığı yerlerde bile yargıya hâkim olmuş ve devletin resmi mezhebi olmuştur.⁴⁴

Hanefîlik ve Mâlikîlik kadar olmasa da Şâfiî mezhebi de bir dönem devletin resmi mezhebi olmayı başarmış ve devletin desteğini elde etmiştir. Selahaddin Eyyûbi, Mısır'da iktidarı ele geçirince Şâfiî mezhebi hem devletin resmi mezhebi hem de halkın mezhebi olmuştur. Bu dönemde Şâfiîliğin devletin resmi mezhebi olmasında hem Sultan Selahaddin'in Şâfiî olması hem de Şâfiî mezhebinin Mısır'da halk arasında yaygın olması etkili olmuştur.⁴⁵

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere resmi mezhep uygulaması, bir bölgede herhangi bir mezhebin gelişmesine katkıda bulunurken diğer mezheplerin zayıflamasına yol açabilmektedir. Nitekim Mâlikî mezhebi de Endülüs ve Kuzey Afrika'da devlet desteğiyle güçlenip resmi mezhep olurken diğer mezheplerin aleyhine bir sonuç doğurmuş ve bu mezhepler sönmeye yüz tutmuştur. İlk dönemlerden itibaren Endülüs'te Evzâi, Şâfiî ve Hanefî mezhepleri de hatırı sayılır bir oranda bulunurken Mâlikîliğin devletin resmi mezhebi olmasıyla bu mezheplerin sonu gelmiştir.⁴⁶ Buna göre hac vazifesini yapmak için Hicaz'a giden Yahya b. Kesîr Mâlik b. Enes'ten *Muvatta'*yı okumuştur. Ardından İmam Mâlik'in talebelerinden İbn Vehb, İbnu'l-Kâsım gibi âlimlerden de iyi bir eğitim aldıktan sonra Endülüs'e dönmüştür. Endülüs'te h. 180 yılında yönetime gelen Hakem b. Hişâm ile yakın ilişkiler kurmuş ve kendisinden başka kimsenin ulaşamadığı riyaset ve hürmete nail olmuştur. Fetvalar kendisine gelmeye başlamış, Sultan ve halk ona teveccüh etmeye başlamıştır. Dahası kadı atamalarında etkili olmuş, Endülüs'teki kadılar sadece onun işareti ve referansı ile atanmaya başlanmıştır. Bu durum, Endülüs'teki mezhepler açısından bir kırılma noktası oluşturmuştur. Böylece kadılar, önceleri Evzâi mezhebi fakihlerinden atanırken bundan sonra Mâlikî âlimlerden atanmaya olmaya başlanmıştır.⁴⁷ Buna paralel olarak Hişâm'ın Mâlikî mezhebinin tercih etmesiyle halkın Mâlikîliği benimsemesi teşvik edilmiştir.⁴⁸

Netice itibarıyla bir dönemde Endülüs'te varlığı bilinen Hanefî mezhebinin yayılmamasının en önemli sebebinin devlet politikasına buna bağlı olarak resmi mezhep uygulaması olduğu söylenebilir. Nitekim Makdisî'nin anlattığına göre dönemin sultanı, Mâlikî ve Hanefîler arasındaki tartışmanın sonunda "*Hicret yurdu Medine'nin imamı bize kâfidir*" demesi ve Ebu Hanife taraftarlarını dışarı çıkarması ardından "*İşlerimde iki mezhep olmasını sevmem*" demesi bunun göstergesidir.⁴⁹ Makdisî'nin naklettiği olaya atıfta bulunan Ahmet Teymur Paşanın da siyasi sebeplerden dolayı Hanefî mezhebinin son bulunduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

Hanefî mezhebinin burada yaygınlık kazanmamasının veya son bulmasının başka bir sebebi de temelde siyasi olmakla beraber Abbasîler ile Emevîler arasındaki rekabet ile açıklanabilir. Buna göre Abbâsîler kadı atamalarında genelde Hanefî fakihlere öncelik verdiği için Hanefîlik, bir ölçüde Abbâsîlerin resmi mezhebi olmasını başarmıştır. Abbâsîlerin bazı faaliyetlerini hoş görmeyen İmam Mâlik'in Malikî mezhebinin Abbasîlerin rakibi olan Endülüs Emevîleri tarafından resmi mezhep olarak görülmesi makul görülebilir. Nitekim bazı ilim adamlarına göre Endülüslülüler, söz konusu sebepten dolayı Evzâi mezhebinin bırakıp Mâlikî mezhebinin benimsemişlerdir.⁵¹ Bu görüşü nakleden Ahmet Teymur Paşa buna ihtiyatla yaklaşmıştır.⁵² Bunun dışında Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılması için ileri sürülen faktörleri aynı

⁴³ Bk. Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 419.

⁴⁴ Bk. El-Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (1418). *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, IV, 149; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 422; Bakka, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, s.75-76.

⁴⁵ Bk. Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 466.

⁴⁶ Mâlikî mezhebinin Endülüs Emevî devletinin resmi mezhebi olması ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. İncelediğimiz kadarıyla Mezhep, Hişâm b. Abdurrahman'ın son dönemlerinde etkisini artırmış, Hakem b. Hişâm döneminde ise resmi mezhep olmuş ve kadı atamalarında etkin olmuştur. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. SÂMERRÂİ vd., *Târîhu'l-Arab*, s. 111; ÖZDEMİR, "Endülüs", XI, 213.

⁴⁷ Makrizî, *Hıtat*, IV, 149-150; Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 379, 422; Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Abdülkadir (1985). *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, s. 75.

⁴⁸ Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab*, s.111.

⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 237; Ayrıca bk. EBU ZEHRA, *Ebu Hanife*, s. 484.

⁵⁰ Teymur Paşa, *Nazratun Târihiyyetun*, s.67.

⁵¹ Önce Evzâi mezhebine mensup iken sonra Mâlikî mezhebine geçen bir âlim için bk. HUMEYDÎ, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 218.

⁵² Teymur Paşa, *Nazratun Târihiyyetun*, s.65-66. Mâlikî mezhebinin bu bölgelerde yayılmasının siyasi sebeplerin dışındaki etkenler için bk. Samerrâi vd. *Târîhu'l-Arab*, s. 111-113.

zamanda Hanefî mezhebinin yaygınlık kazanmamasının diğer önemli sebepleri olarak görmek mümkündür.⁵³

SONUÇ

İslam coğrafyasının birçok bölgesine yayılmış olan Hanefî mezhebinin Endülüs'teki durumunu ele aldığımız bu çalışmada ulaştığımız sonuçları üç madde halinde zikretmek mümkündür.

1. Hanefî mezhebinin Endülüs'teki varlığı hakkında farklı görüşlerin olduğu görülmüştür. Müslüman ilim adamları, Hanefî mezhebinin Endülüs'te mevcudiyetini kabul ederken müsteşrik bilgin Provençal, Hanefî mezhebinin bölgedeki varlığını kabul etmemiştir. Tarih kitapları ile Hanefî ve Mâlikî tabakât eserleri incelendiğinde Müslüman ilim adamlarının görüşlerinin isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Zira yaptığımız incelemede birçok Hanefî fakihin Endülüs'te varlığını tespit etmiş bulunmaktayız. Dahası bu fakihlerden bazıları kadılık gibi resmi görevler ifa etmişlerdir. Buna karşılık Hanefî mezhebinin Endülüs bölgesinde Mâlikî mezhebinden daha fazla veya onunla eş değer düzeyde yaygın olduğu yönündeki iddia, kanaatimizce pek tutarlı görünmemektedir. Zira bölgede tespit ettiğimiz Hanefî fakihlerin sınırlı sayıda olduğu görülmektedir.

2. Endülüs'ün Hanefî mezhebi ile tanışması hakkında iki temel görüşün olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisine göre Hanefî mezhebi Endülüs'e Kuzey Afrika yoluyla gelmiştir. Bir diğeri ise bölgeye gelen yabancı tüccar, seyyah ve özel elçiler vasıtasıyla gelmiştir. Yaptığımız incelemede her iki görüşün de mümkün olabileceğini gösteren argümanlar tespit edilmiştir. Dolayısıyla Endülüs bölgesinin Hanefî mezhebi ile tanışmasında hem Kuzey Afrika'da bulunan Hanefî fakihlerin hem de bölgeye gelen Hanefî elçi, seyyah ve tüccarların rolü bulunmuş olmalıdır.

3. Hanefî mezhebinin Endülüs'te yaygınlık kazanmamasının birçok etkeni bulunmaktadır. Fakat en önemli etkenin siyasi faktörler ve buna bağlı olarak resmi mezhep uygulaması olduğunu söylemek mümkündür. Rivayet edilen olaylardan bunun makul bir sebep olabileceği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- BAKKAL, Ali (2002). *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, İstanbul: Rağbet Yay.
- BARDAKOĞLU, Ali (1997). "Hanefî Mezhebi", *DİA*, İstanbul: TDV Yay.
- Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Abdülkadir (1985). *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî.
- BUS'AD, Tayyib (Ty). "el-Mezhebu'l-Hanefî (2-4/8-10)", *Câmiatu'l-Buleyde- Ali lûnisi*, <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/21360>.
- DABBÎ, Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Umeyre Ebu Cafer (1967), *Buğyetü'l-Mültebis fi Târîhi Ricâli Ehli'l-Endülüs*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- EBU'L-ARAB, Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî (Ty), *Tabakât-ı Ulemâi İfrîkiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitâb.
- EBU ZEHRÂ, Muhammed (1993). *İslamda Siyasi, İtikadî ve Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Birim Yay.
- _____, Muhammed (2005). *Ebu Hanife*, Çev. Osman Keskiöğlü, Ankara: DİB Yay.
- ERDOĞAN, Mehmet (2005). *Fıkıh Ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- EŞİT, Yusuf (2015). *İslam Kamu Hukukunda Devlet Birey ilişkisi (Şâfiî Mezhebi Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EL-EZDÎ, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûnus (1408/1988). *Târîhu'l-Ulemâi ve'r-Ruvâti li'l-İlmi bi'l-Endülüs*, Thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Kahire: Matbaatü'l-Medenî.
- HALLÂF, Abdülvahhab (Ty). *Hulâsatu Târîhi't-Teşri'i'l-İslâmî*, Kuveyt: Dâru'l-Kalem.
- EL-HALEF, Sâlim b. Abdullah (1424/2003). *Nazmu'l-Hükmi'l-Emeviyyin ve Rusûmuhum fi'l-Endülüs*, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyyeti'l-Medîneti'l-Münevvere.
- HALİD MESUD, Muhammed (2009). Çev. Muhammed Tayyib Kılıç, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", *İstem*, 14,403- 433.
- EL-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- EL-HENTÂTÎ, Necmeddin (2004). *el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Garbi'l-İslâmî*, Tunus: Tibrû'z-Zamân.
- HUMEYDÎ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah Mayurkî Ezdî (1966). *Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vülâti'l-Endülüs*, Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye.
- İBN BEŞKÜVÂL, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik (1374/1955). *Es-Sılatu fi Târîhi Eimmeti'l-Endülüs*, Yy: Mektebetü'l-Hancı.
- İBNU'L-FARADÎ, Abdullah b. Muhammed (1408/1988). *Târîhu Ulemâi Endülüs*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- İBN FERHÛN, Ebû'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed, (Ty). *ed-Dîbâcû'l-Müzehb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâ'i'l-Mezheh*, Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Kahire: Dâru't-Turâs.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (2004). *Mukaddime*, Halil Kendir Çev, Ankara: Yeni Şafak.
- İBN HAYYÂN, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî (1390). *Muktebes fi Ahbâri Beledi'l-Endelüs*, Thk. Muhammed Ali Mekkî, Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye.
- İBN KUTLUBOĞA, Ebû'l-Adl Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah (1432/2011). *es-Sikât mimmen Lem Yaka'fi'l-Küttübi's-Sitteti*, Thk. Şâdi b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân, San'a: Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve Tahkiki't-Turâs.
- İbn YÛNUS, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'la (1421). *Târîhu İbn Yûnus*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- KADI İYÂZ, Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî (1965-1983). *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik*, Magrib: Matbaatü Fedâle el-Muhammediye.
- KAPANŞAHİN, Muhittin (2013). *Ağlebîler: 800-900*, İstanbul: Yalın Yayıncılık.

⁵³ Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasının sebepleri için bk. İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (2004). *Mukaddime*, Halil Kendir Çev, Ankara: Yeni Şafak, II, 627

- KARAMAN, Hayrettin (2007). *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yay.
- EL-KUREŞÎ, Abdülkadir (Ty). *el-Cevâhiru'l-Mudiyeye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Karatşi: Mîr Muhammed Kütübâne.
- EL-MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (1411/1991). *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Kahire: Mektebetu Medbüli.
- EL-MAKKARRÎ, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (1388/1968), *Nefhü't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb ve Zikru Vezîrihâ Lisâni'd-Dîn İbni'l-Hatîb*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır.
- EL-MAKRİZÎ, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (1418). *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- SA'D, Kasım Ali (1423/2002). *Cemheretu Terâcim-i'l-Fukahâi'l-Mâlikiyye*, Dabi: Dâru'l-Buhûsi li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs.
- ES-SÂMERRÂÎ, Halil İbrahim, Abdolvâhid Zunûn Taha, Nâtk Sâlih Maslûb (2000). *Târîhu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endülüs*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Müttehîde.
- ES-SELÂVÎ, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad (Ty). *el-İstiksâ li-Ahbâri'd-Düveli'l-Magribi'l-Aksâ*, Thk. Cafer en-Nâsiri-Muhammed en-Nâsiri, Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ.
- SEYBOLD, C.F. (Ty). "Endülüs", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.
- ET-TÂLİBÎ, Muhammed (2017). *es-Sirâ'u'l-Lâhûti fi'l-Kayrevân Eyyâmehi'l-Ağâlîbe (800-900/184-296)*, Tunus: Sütîmidyâ.
- ET-TEMÎMÎ, Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzî (1390/1970). *Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcîmi'l-Hanefiyye*, Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru'r-Rifâ'i.
- TEYMUR PAŞA, Ahmed (1990/1411). *Nazratun Târîhiyyetun fi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, Beyrut: Dâru'l-Kâdiri.
- ÖZEL, Ahmet (2013). *Hanefi Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZDEMİR, Mehmet (1995). "Endülüs", *DİA*, İstanbul: TDV Yay.
- EZ-ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (1413/1993). *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi.